

Madárnévből származó lőfegyvernevek

Az alábbiakban madárnévből, mégpedig solymászmadarak (pedzőmadarak) nevéből származó lőfegyverneveket (közneveket) tárgyalok, azaz a *falkon*, *falkonett*, *muskéta* és *terzerol* elnevezések – vándorszók – azonos szemléleten alapuló keletkezésére mutatok rá, elsősorban A. J. STORFER nyomán. Keletkezésük háttere egyrészt az a szemlélet, hogy a fegyverek úgy ártanak az embereknek, ellenségnek, mint a sólymok áldozataiknak, másrészt az, hogy a madár is nagy sebességgel, suhogva támad, szinte rálövi magát áldozatára, a golyó is suhogva repül. Így a lőfegyverek megszemélyesítve, metaforikusan solymászmadarak. A négyből két szó közvetlenül német, kettő olasz jövevényszó, mindegyik avult kifejezés, fegyvertörténeti szakszó, csak a *muskéta* valamelyest köznyelvi. A moldvai születésű ADOLF JOSEF STORFER (1888–1944) osztrák nyelvész (és pszichoanalitikus) a négy tárgyalandó szó német megfelelői (*Falkaune*, *Falkonett*, *Muskete*, *Terzerol*) keletkezésének azonos hátterére mutatott rá (1937: 115–116).

A lövegek elkeresztelése már a tüzérség korai időszakától szokásban volt, s a nevet a lövegek mérete és alakja határozta meg. Az ostromágyúkat ragadozókról (krokodil, farkas) vagy mesebeli állatokról (sárkány, griff), esetleg más, nagy testű állatról (bika), a tábori ágyúkat pedig a kisebb békáról, hüllőkről (kígyó, gyík), illetve madarokról (fülemüle) nevezték el. Egyesek az idők folyamán típusnevekké léptek elő, mint német nyelvterületen a *Basiliskus* ('sárkánygyík'), *Nachtigall* ('fülemüle'), a magyarban pedig a *kígyó* (a német *Schlange* mintájára).

A *falkon* a 15–17. században használt, '6–8 fontos golyót vető, 23–30 mázsát nyomó tábori ágyú' volt (TEMESVÁRY 1997: ii). Más források szerint 8–33 mázsa súlyú volt, azonban az ágyúk technikai jellemzőinek közlése a forrásokban következetlen, a mértékek bizonytalanok. A *falkon* szó – *falkony* alakváltozattal – 1557-től adatolható a magyarban, a korai újfelnémet *falcon* átvétele. A szó forrása a vulgáris latin *falco* (> olasz *falco*, *falcone*, francia *faucon*) 'sólyom'. A vulgáris latin szó viszont a germánból (ófelnémet *falcho*, középfelnémet *valke*, újfelnémet *Falke*) jön. A *falkon* szót eredeztették az olaszból is. A madárnévből a 16. század elejétől alakult ki a fegyvernév. (Német eredeztetése: HORVÁTH 1978: 60–61; MOLLAY 1982: 256. Olasz eredeztetése: TESz. 1: 836; EWUng. 1: 354. Egyaránt feltehető olasz és német eredet: KARINTHY 1947: 37.)

A *falkonett* (vagy *falkonéta*) a 16–17. században használt, 'kisebb ágyúfajta' volt, amellyel 1,5–2 fontos golyókat vetettek ki (TEMESVÁRY 1997: ii). A *falkon* kicsinyítő képzős fejleménye, a *falkonett* északolasz jövevényszó, s alakváltozatai (*falkonata*, *falkonéta* stb.) 1520-tól adatolhatók a magyarban (KARINTHY 1947: 38; TESz. 1: 836; EWUng. 1: 353–4; a *falkonett* szó alakváltozatait a *falkony* változataiként tárgyalta HORVÁTH 1978: 60–61). A szó az északolaszban *falconètt*, *falconetto*, *falcunetto* változatokban létezett. A franciában *faucon* 'sólyom; falkon' és itteni kicsinyítő képzővel *fauconneau* 'fiatal sólyom; falkonett', s volt *fauconnel* 'falkonett' is. BABOS KÁLMÁN magyarázó szótárában még szerepel: „*falkonet*, kis ágyú” (1865: 131). (A korábbi, *falkony* címszó alatt készített etimológiáktól – TESz.; HORVÁTH 1978; MOLLAY 1982 – eltérően az EWUng. már külön tárgyalja a *falkonéta* és *falkony* szókat.)

A *muskéta* 'kétágú villára támasztott puskafeleség' volt, amely a harmincéves háború (1618–1648) idején terjedt el. Kanócos, kerek, kovás szerkezettel is használták, s mint egyszerű és jól bevált fegyvert még a 18. században is megtartották (TEMESVÁRY 1997: iv). A tulajdonképpeni *muskéta* szó 1606-tól adathozható a magyarban, több alakváltozata közül a *muskoty* és a *muskater* 1605-ben jelent meg nyelvünkben. A magyarba a szó a németből (*Muskete* 'muskéta', *Muskatier*, *Musketier* 'muskétás') került, oda az olaszból (*moschetto*). A német szót átvevő magyarban a 17. században *muskéta*, *muskatér* és *muskatély* egyaránt 'puskafajta' volt; *muskatér*, *muskétás*, *muskatéros* és *muskatélyos* pedig 'ilyen puskával felszerelt katona'. A *muskéta* előzménye egy karvalyfajta neve volt, a spanyol *mosquet*, francia *émouchet* elnevezés a madár pettyezett mellére (esetleg a többi solymászmadarhoz képest kicsinységére) utal (spanyol *mosca*, francia *mouche* 'légy'). Később vált számszerű, majd a puskafeleség jelölőjévé. 1567-ben kezdték használni a spanyolok *mosquete* alakban, innen terjedt el más nyelvekben, így a franciában (*mousquet*, *mousquette*), az olaszban, a németben stb. (TESz. 2: 979; HORVÁTH 1978: 147–149; EwUng. 2: 1005). BABOS KÁLMÁN magyarázó szótárában egyszerűen így szerepel: „*musketa* = puska” (1865: 215). A *muskéta*, *flinta* ('katonai és vadászpuskafajta') és *karabély* ('rövid csövű puska') szavak mai jelentései egyaránt 'rég, avult puskafeleség', s mindhárom 17. századi német jövevényszó a magyarban (HORVÁTH 1978).

A *terzerol* a 17–19. században, elsősorban német nyelvterületen népszerű 'előöltő kis pisztoly' volt. Első regisztrált hazai (erdélyi) előfordulása: *tercerol* (1714; SZT. 13: 120). BABOS KÁLMÁN magyarázó szótárában „*terzerol*, ol[asz], zsebpisztoly, mordály” (1865: 301). Még a 20. század első felében is használták madarak riasztására. Egyes példányait régiségkereskedők máig árulják Magyarországon is. A szó az olasz *terzolo* (vagy *terzuolo*) 'egy solymászatban használt héjafajta hímje' elnevezéséből való, az olasz szó pedig talán a latin *tertius* 'harmadik' szóra vezethető vissza (kicsinyítő képzővel: **tertiolus*). Ennek a több nyugat-európai nyelvből (középfelnémet *terzel*, *terze*, *terz*; ófrancia *tercel*, *tiercel*; angol *tercel*, *tiercel*) ismert solymászműszónak alapja vagy az a hiedelem, hogy ennek a madárnak a fészékében minden harmadik fióka hím, vagy az a tény, hogy e héjafajta tojója egy harmaddal nagyobb a hímnél.

EVA F. KITTAY hídterminusnak (*bridge term*) nevezte azokat az elnevezéseket, amelyeket először használnak metaforikusan bizonyos szövegekből más szövegekbe átvéve, s további metaforák alapjául, mintájául szolgálnak (KITTAY 1987: 152). Ilyen hídterminusok voltak a tüzéség korai történetében az ágyúknak adott, állatokról vett tulajdonnevek, különösen azok, amelyek típusjelölökké váltak, majd a solymászmadarak nevéből lett lőfegyvernevek esetében a vulgáris latin *falco* 'sólyom', a *falkon* szó eredetijének megalkotásakor.

Érdekes egybeesés, hogy a solymászat hanyatlása éppen a lőfegyverek fejlődésével függ össze. A solymászat Nyugat-Európában az 5. században, a népvándorlás hun–germán hullámával jelent meg és vált fokozatosan népszerűvé. Fénykora a középkorban volt, s évszázadokon át (a lőfegyverek tökéletesedéséig) ténylegesen hatékony – és látványos – vadászmodszernek mutatkozott, a középkorban önálló mesterségként üzték, de lassacskán egyértelműen főúri fényűzéssé vált. A magyar solymászat története a honfoglalástól a Rákóczi-szabadságharcig (1703–1711) jól követhető. A napóleoni háborúk idején Európában felszámolódtak a főúri solymásztelepek, s a solymászatot a 19. századtól már csak tartalmas időtöltésként, ám mégis kulturális örökségként próbálják feléleszteni. Az új technika

képviselői, a lőfegyverek, az általuk kiszorított technika képviselőinek, a solymászmadaraknak részben a szerepét és részben a nevét egyaránt átvették. (Ám egyik itt tárgyalt fegyvertípus se vadászfegyver.)

A *muskéta* etimológiájában említett karvaly és a *terzerol* etimológiájában említett héja – a sólyomfajokhoz hasonlóan – jól betanítható solymászmadár. A sólymok és általában a madarak, továbbá a fegyverek történeti szókincsvizsgálata további analógiákat tárhat fel. Így például az angolban *saker* ’kerecsensólyom; régi ágyúfajta’ (< ófrancia és spanyol *sacre* < arab *saqr*). Ugyancsak az angolban a *falcon* ’sólyom’, a *falconet* ’falkonett; gébics’. Ez utóbbi madárnem (*Lanius* spp.) agresszív természete magyarázza, hogy egyik elnevezése a ’sólyom’ jelentésű szóból lett képezve (angol neve: *shrike*).

Hivatkozott irodalom

- BABOS KÁLMÁN 1865. *Közhasznu magyarázó szótár* [...]. Heckenast Gusztáv, Pest.
- HORVÁTH MÁRIA 1978. *Német elemek a 17. század magyar nyelvében*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KARINTHY FERENC 1947. *Olasz jövevényszavaink*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 73. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- KITTAY, EVA FEDER 1987. *Metaphor: Its Cognitive Force and Linguistic Structure*. Clarendon, Oxford
- MOLLAY KÁROLY 1982. *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- STORFER, ADOLF JOSEF 1937. *Im Dickicht der Sprache*. Dr. Rolf Passer, Wien–Leipzig–Prag.
- TEMESVÁRY FERENC 1997. Fegyvertörténeti kislexikon. Középkor, kora újkor. *Rubicon* 8/7 (melléklet): i–vi.

KICSI SÁNDOR ANDRÁS

S Z E M L E

Kai Witzlack-Makarevich Hrsg., Kalkierungs- und Entlehnungssprachen in der Slavia: Boris Unbegaun zum 120. Geburtstag

[A szlávtság tükörfordító és szókölcsönző nyelvei: Boris Unbegaun 120. születésnapjára]

Frank & Timme, Berlin, 2018. 363 lap

Az itt bemutatandó, 20 tanulmányt tartalmazó, 14 nyelven íródott¹ kötet a jeles szlavisztika nyelvudósának, BORIS UNBEGAUNnak² állít emléket. A Magyar Nyelv néhány olva-

¹ A kötetben nemcsak a tudományos publicisztikában „bevettnek” számító angol, német vagy orosz nyelvű cikkeket találunk, de szép számmal szerepelnek olyanok is, amelyek valamilyen „egzotikusnak” tekinthető szláv mikronyelven (pl. felsősorb, alsósorb vagy kasub) íródtak.

² BORIS OTTOKAR UNBEGAUN (1898–1973) német származású orosz nyelvudós, nagy hatású filológus, a szláv nyelvek és irodalmak kiváló ismerője, a Ljubljana Egyetemen oktató két híres